

منابع ادبی در حدود دوره های شانزده و اوایل بیست و اهمیت آن

راجع به منابع اولیه این ادوار اگر خطا نکنم درممالک خارجه تحقیقات وسیعی صورت نکرده است. آن اخبارات بکلی محدودیکه دائر بچندی ازمنابع این دوره ها گاهی در خارجه حتی در نشریه های ایران دچار میشوند، معلوم میگردد که فقط در اساس معلومات محدود بعضی از فهرست های کتب صورت گرفته اند. از جمله: در تکمیل منابع نشر فارسی، تاریخ ادبیات فارسی هرمان اته (۱) با عنوان «تذکره الشعراء سیحانقلی خانی» یادآوری شدن تذکره ملیحای سمرقندی و در ضمیمه دوم تذکره نویسی درهند و پاکستان نام اثر دکتر سیدعلی رضا نقوی قید گردیده (۲) چهار تذکره در ماوراءالنهر تالیف شده منابع اساسی دو فهرست آ.آ. سیمونف بوده است. در چنین اثر خیلی مهمی همچون «فرهنگ سخنوران» دکتر خیام پور از تذکره های ماوراءالنهر تنها تذکره «تحفه الاحباب فی تذکره الاصحاب» واضیح بخارائی محل استفاده قرار گرفته است. (۳)

روی دادن چنین حالت، در نوبت خود، بی سبب نبوده است. از تذکره های در چهار قرن آخر در ماوراءالنهر تالیف شده، اگر «مذکر الاحباب» خواهه حسن نثاری و نسخه چاپی تذکره واضیح را استثنا کنیم، نسخه ای از دیگر منابع ادبی ماوراءالنهر همان طرزیکه از فهرست های نشر شده کتب خانه های جهانی معلوم است، در دیگر ممالک موجود نبوده است.

بنابراین، با مقصد اینکه در تکمیل کار دانشمندان در این راه مشغول تحقیقات بوده کمکی رسانیده باشیم، میخواهیم حالاراجع بسیر تاریخی تذکره نگاری در ادوار ذکر شده خصوصیت و موقع ادبی هر یک از این منابع، در کدام یکی از کتب خانه های اتحاد جماهیر شوروی محفوظ بودن نسخه های آنها مختصراً توقف نمائیم.

در سده های شانزدهم و اوایل بیست در خاک ماوراءالنهر تا آن درجه ای که تحقیقاتی گذرانیده شده معین مینماید، تذکره تالیف گردیده بوده است. تذکره نویسی در این سرزمین فقط بایک خصوصیت خود از تذکره نویسی در ایران و هند و پاکستان فرق میکند و آن اینست که مولفان ماوراءالنهر با استثنای تنها یکنفر مولف اوایل سده بیست بتالیف تذکره های عمومی دست نزده، بلکه دقت خود را اساساً بشرح حال و فعالیت های ادبی شعراء معاصر خود روانه کرده بوده اند. از اینجهت در این سرزمین هر یک تذکره بی هم، همچون دوام بیواسطه دیگری قرار گرفته اند.

از طرف دیگر در سده های تاریخی ذکر شده تالیف گردیدن منابع ادبی این تذکره ها بربیک منوال نیست. در بعضی دوره ها یکچند بوجود آمده در دوره دیگر یک و یا هیچگونه منابع ادبی

تالیف نگردیده بوده است. رویدادن چنین حالت البته مربوط به وضعیت سیاسی و ادبی هر یک دوره میباشد. مثلاً در سده هفدهم که از نقطه نظر وضعیت حیات سیاسی ازدوران نسبتاً آرامانه ماوراءالنهر بود، حیات ادبی خیلی توسعه یافته، بی هم چهار تذکره تألیف یافته است. در سده هیجدهم ماوراءالنهر از جهت حیات سیاسی به درهم برهمیهای بیسابقه ای دچار گردیده بود. این حالت، در نوبت خود، سبب گردید بر اینکه حیات ادبی تنزل فاحشی نموده، تذکره نویسی در دوام صد سال بکلی ازین خطه رخت بر بست. برعکس نیمه دوم سده بیست که برای مردم ماوراءالنهر دوران بیداری فکری و در شکل خود یکنوع حرکت معارف پروری محسوب میشود، در یک مدت کوتاه تالیف گردیدن سده منبع ادبی را مشاهده مینمائیم.

بعد از این مقدمه حالا ببنیم خصوصیت هر کدام از منابع ادبی در این دوران تالیف شده از چه قراست:

سده شانزدهم ماوراءالنهر چنانکه دیده میشود برای تذکره نگاری نیز مساعد نبود است. در این دوره فقط یک تذکره وجود میآید که آنهم «مذکر الاحیاب» خواجه حسن نثاری بخارائی میباشد. این تذکره سال ۹۷۴ ر ۱۵۶۶ بنام حکمران وقت اسکندر خان شیبانی (۹۹۱ ر ۱۵۸۳ - ۹۶۸ ر ۱۵۶۰) تألیف یافته است. تذکره از دورکن چهارباب و یک خاتمه بوده هر یک باب در نوبت خود بچهار فصل تقسیم میشود و بیشتر از ۲۵۰ شاعر را در برمی گیرد ابرازیکه دوام بیواسطه «مجالس النفایس» علی شیرنوائی است بنا بر این در آن همان قسمت از شعرای ماوراءالنهر و خراسان داخل شده اند که بعد از تاریخ اتمام «مجالس النفایس» عمر بسر برده اند.

نسخه های این تذکره، همانطریکه پیش از این اشاره نمودیم، در اروپا و هند نیز موجود است. در کتب خانه های اتحاد جماهیر شوروی ۷ نسخه آن محفوظ میباشد. از جمله یک نسخه زیر رقم ۲۴۹۳ - ب در کتب خانه انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم اتحاد شوروی در شهر لنینگراد - پنج نسخه در زیر رقمهای ۱۴۳۸، ۱۴۳۷، ۴۲۸۲، ۴۲۸۱ و ۷۷۶۰ در کتب خانه انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم ازبکستان در تاشکند و یک نسخه در کتب خانه نسخه های خطی آکادمی علوم تاجیکستان در دوشنبه قید شده است.

عابد باین تذکره غیر از اخبارات در فهرستهای پیری (۴) میکلوخ و ماکلای (۵) و سیمونف (۶) ذکر شده، دو مقاله نشر شده است (۷) که در یکی راجع به خصوصیت عمومی تذکره معلوماتی داده شده در دیگری درجه مجل استفاده قرار گرفتن قید گردیده تصویر پنج نسخه کتب خانه ذکر شده ازبکستان داده شده است. (۸)

اولین تذکره ای که در سده هفدهم تألیف گردیده است «تذکره الشعرای» مطربی سمرقندی است. این مؤلف تذکره خود را سال ۱۰۱۳/۱۶۰۴ با تمام رسانیده آنرا بحکمران آنوقت ماوراءالنهر ولی محمدخان اشترخانی (۱۰۲۰/۱۶۱۱ - ۱۰۱۳/۱۶۰۴) تقدیم مینماید، تذکره دوام بیواسطه مذکر الاحیاب نثاری است و در آن عابد بشرح حال تقریباً ۳۳۰ نفر شعرای نیمه دوم سده شانزده و اوایل سده هفده اخبارات داده شده نمونه اشعار آنها آورده می شود. مطربی تذکره خود را فقط با ذکر شعرای ماوراءالنهر و خراسان محدود نمیگرداند او در اثر خود خیلی از شعرای مشهور ایران و شمالی هند را نیز داخل کرده است. که درین دوره عمر بسر میبردند.

تذکره الشعرای مطربی بدو حصه تقسیم میشود. حصه اول عبارت از سه اسم «یعنی فصل عبارت بوده درین فصلها عابد به ۲۲ نفر پادشاهان و شاهزادگان تیموری شیبانی و اشترخانی معلومات داده شده نمونه اشعار آنها آورده میشود. حصه دوم قسمت اساسی تذکره است که موافق

عدد حروف الفبا به بیست و هشت باب تقسیم شده هر یک باب در نوبت خود سه نقطه (فصل را تشکیل میدهد). تذکره از نقطه نظر آموختن روابط ادبی بین ماوراءالنهر هندو پاکستان و ایران قابل اهمیت جداگانه نیست (۹) نسخه منحصر بفرد این تذکره رقم ۲۲۵۳ در کتب خانه انستیتوی ذکر شده در شهر تاشکند محفوظ میباشد (۱۰).

تذکره‌ای که بعد از تذکره مطربی در ماوراءالنهر تالیف گردیده بود «ریاض الشعرا نام تذکره مولانا صادق سمرقندیست. اما این منبع ادبی متأسفانه از بین رفته است. درباره این تذکره دو منبع بما اخبارات میدهند که از آنها یکی تذکره مطربی بوده دیگری تذکره ملیحای سمرقندیست. موافق قول مطربی (۱۱) «ریاض الشعرا» نیز بذکر شعرای معاصر مولف آن بخش دیده شده در آن شرح حال و نمونه اشعار شعرای ابتدای سده هفده آورده شده بوده است. سومین تذکره درین دوره تالیف شده «تاریخ جهانگیری مطربی است. مطربی قسمت عمده این تذکره را در ماوراءالنهر نوشته مقدمه و قسمت خاتمه وی آنرا در سال ۱۶۲۸/۱۰۳۸ م در شهر لاهور انجام داده است. نسخه منحصر بفرد این تذکره بر رقم ۳۰۲۳ در کتب خانه India Office در انگلستان محفوظ میباشد (۱۲) درباره این تذکره در اساس اخبارات هرمان آته C. A. Story در فهرست خود نیز توقف نموده است. دکتر نقوی در اثر سابقاً ذکر شده این تذکره را در ردیف تذکره‌های در هند و پاکستان تالیف شده داخل نموده است اما در معلومات راجع بآن داده شده از حدود اخبارات دو فهرست پیش از این ذکر شده خارج نمیشود (۱۴) علاوه باخبارات این مولف باید قید نمود که در این تذکره شرح حال ۲۹۲ نفر شعرا داده شده نمونه اشعار آنها آورده میشود.

مطربی آن قسمت از شعرای تذکره نخستین خود را که بهنسد مسافرت ویا با این سرزمین وابستگی هائی نداشتند بتاریخ جهانگیری داخل نموده است.

قسمت خاتمه تذکره از دو جهت خیلی قابل دقت است. جهانگیر شخصاً راجع بسان شعرای که با او مصاحب شده بودند تذکره کوچکی ترتیب داده بود. مطربی موافق درخواست جهانگیر شعرای همین تذکره را در زیر سر لوحه جداگانه‌ای بتذکره خود داخل نموده است دوم اینکه مطربی ملاقات هر روزه خود را با جهانگیر بتفصیل ذکر نموده واقعه‌هایی که در این وقت رخ داده بودند و نیز تصویر کرده است. این قسمت اثر از جهت آموختن محیط اول آنوقت لاهور خیلی مهم است و شاید از همین سبب عنوان تذکره خود را مولف «تاریخ جهانگیری» گذاشته باشد.

چهارمین تذکره در سده هفدهم تالیف شده «مذاکر الاصحاب» نام تذکره محمد بدیع ابن محمد شریف ملیحای سمرقندی است تاریخ تالیف تذکره ۱۶۶۲ میباشد، این تذکره در آثار بعضی مولفان با نام تذکره الشعرای سجانقلی خانی «نیز دچار میشود ولی این نام عنوان الحاقی است، مولف اثر خود را بنام سبحانقلی خان تالیف نموده و هیچیک از نسخه‌های موجوده با این عنوان دچار نمیشوند

مذاکر الاصحاب «بدوحصه تقسیم میشود قسمت اساسی و ملحقات ملیحای قسمت اساسی تذکره را موافق عدد حروف الفبا نیز ۲۸ باب تقسیم نموده. درباره شرح حال بیشتر از ۱۶۰ نفر شعرای ماوراءالنهر و ایران معلومات میدهد،

در قسمت ملحقات ترتیب الفبای رعایه کرده نمیشود، این قسم شرح حال فقط ۳۴ نفر شاعر را در بر می‌گیرد اما اهمیت ملحقات از این جهت زیاد است که در آن عابد بخیلی لحظه‌های مهم تاریخ ادبیات اخباراتی جای گرفته است که ما آن را از منابع دیگر بدست آورده نمیتوانیم در کتب خانه‌های اتحاد جماهیر شوروی ۸ نسخه «مذاکر الاصحاب» محفوظ میباشد،

ازین جمله دو نسخه زیر رقم‌های ۷۱۰ و ۴۰۲۰ در کتب خانه انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم شوروی در شهر لنینگراد (۱۵) پنج نسخه انستیتوی خاورشناسی اوژبیکستان زیر رقم‌های

I ۵۸ II ۵۸/ ۲۶۱۳ ۵۸/ VII ۲۷۲۷ VIII در کتب خانه انستیتوی خاورشناسی اوزبکستان (۱۶) و یک نسخه در کتب خانه دستخط‌های شرقی آکادمی علوم تاجیکستان نگاه داشته میشود ملیح‌ای سمرقندی بنا بر اینکه تذکره خود را بذکر شعرای معاصر مصاحب شده خود بخشیده است در آن شغل طرز زندگی و فعالیت اول شعرا و امثال آن مفصل‌تر ذکر یافته، نمونه اشعار شعرا نیز بیشتر آورده شده است، عابد بارزش ادبی (۱۷) تاریخی (۱۸) مهارت سخن‌سنجی صاحب تذکره (۱۹) همچنین اهمیت در تاریخ ادبیات دوره صفویه داشته آن (۲۰) تحقیقات‌های گذرانیده شده‌اند، در سده هیجدهم همان نوعیکه سابقاً قید نمود تذکره‌ای تالیف‌نگریده است در نیمه اول سده نوزدهم بنا بر ناآرامی‌های داخلی در ماورالنهر برای وسعت پیدا نمودن تذکره نگاری نیز زمینه مساعدی بوجود نمی‌آید از اینجاست که در مدت ۵۰ سال تنها یک تذکره تالیف گردیده است.

این تذکره مجموعه شعرای فضلی‌نمکنانی است تالیف اثر در سال ۱۸۱۲، ۱۲۲۷ شروع و سال ۱۸۲۳ تا ۱۲۳۹ پایان یافته است.

«مجموعه الشعر» ۸۲ نفر شعرای دایره ادبی اوایل سده نوزدهم خوفند را در بر می‌گیرد تذکره بیشتر بر دایف اشعار مانند است زیرا در آن اسامی همان شعرا ذکر یافته. نمونه‌های اشعارشان آورده شده‌اند که در تقلید و پیروی از اشعار حکمران وقت امیر عمرخان (۱۸۲۲ تا ۱۸۰۹) شعر سروده‌اند. این تذکره سال ۱۹۰۲ تا ۱۳۲۰ با کوشش قاری رحیم نام تجاری در تاشکند نشر گردیده است (۲۱).

تذکره‌های در نیمه دوم سده نوزده و اوایل بیست تالیف شده بقرار ذیل‌اند.

۱ - «تحفة الاحیاء فی تذکرة الاصحاب» مؤلف این تذکره قاری رحمت‌الله واضح بن‌عشور محمد البخاری است. واضح اثر خود را در سال ۱۸۷۱ تا ۱۲۸۸ را اساساً با تمام رسانیده، پس باز چندی در تکمیل آن کوشیده است. این تذکره در دو تحریر رسیده. تحریر کامل آن ۱۴۵ و تحریر مختصر آن ۱۲۶ نفر شاعر را در بر می‌گیرد.

شاعران در تذکره نیز با ترتیب الفبا موافق حرف اول تخلص نشان آورده شده‌اند.

از نسخه‌های این تذکره در کتب خانه‌های اتحاد جماهیر شوروی ۱۵ نسخه موجود میباشد از این جمله دو نسخه در زیر رقم ۴۹ - C ۱۹۱۴ در کتب خانه انستیتوی ذکر شده در لنینگراد (۲۲) ده نسخه زیر رقم‌های III ۵۹۹ - I ۵۵۲ تا I ۵۵۴ ۱۴۷۰ ۱۸۵۷ - I ۲۳۰۴ تا I ۲۳۳۶ - ۳۷۱۹ و ۴۳۸۵ در کتب خانه دستخط‌های شرقی آکادمی علوم تاجیک استان محفوظ میباشد. تذکره سال ۱۹۱۲ تا ۱۳۳۲ با کوشش سلیم بیگ و ضمیمه اسامی و نمونه اشعار ۷۹ نفر از شعرا در تاشکند نشر گردیده است (۲۴) درباره این تذکره و دیگر تذکره‌های ایندوسه در تاجیکستان رساله‌ای نشر گردیده (۲۵) احوال و آثار صاحب تذکره بطرز جدا گانه نیز مورد تحقیقات قرار گرفته است (۲۶).

۲ - تذکرة الشعرا تالیف حاجی عبدالعظیم شرعی. تذکره شرح حال شعرای معاصر مؤلف بخشیده است. شرعی در سالهای هشتادم سده نوزدهم بتالیف تذکره شروع نموده بوده است ولی مرگ او که در سال ۱۸۸۹ تا ۱۳۰۷ اتفاق افتاد سبب شد بر اینکه تذکره ناتمام ماند. نسخه منحصر بفرد این تذکره در کتب خانه انستیتوی ذکر شده در تاشکند محفوظ می‌باشد (۲۷)

۳ - تذکرة الشعرا محترم این تذکره تالیف حاجی نعمت‌الله محترم بخارائی است. سال شروع شدن تالیف آن ۱۹۰۴ بوده است. اما تاریخ اتمام آن روشن معلوم نیست.

محترم اثر خود را در پیروی از تذکره واضح تالیف نموده. در آن با -

ترتیب حروف الفبا شرح حال ۱۲۷ نفر شعرای معاصر خود را ذکر نموده . نمونه اشعار آنها را آورده است .

از این تذکره فقط دو نسخه موجود است ، يك نسخه مسوده خود محترم بوده زیر رقم ۳۹۴ در کتب خانه دست خط های شرقی اکادمی علوم تاجیکستان محفوظ بوده نسخه دیگر زیر رقم II در ۲۲۵۲ در کتب خانه ذکر شده در تاشکند نگاه داشته می شود (۲۸) .

۴ - افضل التذکرافی ذکرالشعرا والاشعار مولف این تذکره افضل مخدوم پیر هستی ابن محمد اشرف الصدیقی البخاری است . این تذکره سال ۱۹۰۴ تا ۱۳۲۳ با فرمان امیر عبدالاحد (۱۹۱۰ تا ۱۳۲۸) (۱۸۸۵ تا ۱۳۰۳) تألیف شده است . تذکره شرح حال ۱۲۰ نفر شعرای اواخر سده نوزده و اوایل سده بیست را دربر میگیرد . اسامی شعرا نیز با ترتیب حرف الفبا موافق حروف اول تخلصشان آورده شده است از این تذکره حال هشت نسخه موجود میباشد از جمله يك نسخه زیر رقم ۱۶۴۲ در کتب خانه دستخطهای شرقی انستیتوی خاورشناسی ذکر شده در لنینگراد و ۷ نسخه زیر رقم های ۶۳-۸۴۹-۱۴۶۷-۲۳۰۳-۲۷۳۲-۵۳۳۲ و ۷۲۷۹ در کتب خانه انستیتوی خاورشناسی اوزبکستان محفوظ میباشد (۲۹) تذکره سال ۱۹۱۸ تا ۱۳۳۶ در تاشکند نشر گردیده است (۳۰)

۵ - تذکره الشعراى عبدی مولف تذکره عبدالله خواجه بن مختار خواجه متخلص به عبدی بخرائست .

سال تألیف تذکره ۱۹۰۶ تا ۱۳۲۴ میباشد تذکره از يك مقدمه ۲۸ مقصد - باب عبارت بوده شرح حال ۱۱۱ نفر شعرای معاصر با ترتیب حروف اول تخلص شان داده شده است . از این تذکره فقط دو نسخه موجود است . يك نسخه در کتب خانه آکادمی علوم تاجیکستان محفوظ بوده نسخه دیگر زیر رقم ۶۴ در کتب خانه انستیتوت ذکر شده در تاشکند نگاه داشته میشود .

۶ - تذکره السلاطین تألیف محمد صدیق حشمت ابن امیر مظفر (۱۹۰۶ تا ۱۳۲۴ - ۱۸۶۶ تا ۱۳۱۳) مولف از امیرزادگان سلاله منفته بخار است که در زمان برادرش امیر عبدالاحد و فرزند او امیر عالم مدت ۳۵ سال (از سال ۱۸۸۵ تا ۱۹۲۰) در منزل خود بجمس ابد گرفتار بود . از این جهت بیشتر وقت خود را به تألیف کتب صرف نموده است .

در این تذکره شرح حال و نمونه اشعار آن عده از سلاطین آورده میشوند که در حدود سده های XVI (۱۶) تا XX (۲۰) اساسا در ماوراءالنهر و خراسان عمر بسر برده اند - چنین در تذکره سلاطین پیش از سده پانزدهم همچون خلیفه عباسی ابن المنتز و امثال آن دچار میشوند اما شماره آنها زیاد نیست . تذکره در سال ۱۹۱۴ تا ۱۳۳۲ با تمام رسیده است و نسخه منحصر بفرد آن زیر رقم ۵۴۱ در کتب خانه انستیتوی خاورشناسی اوزبکستان محفوظ میباشد همچنین در همین کتب خانه زیر رقم ۲۷۲۸ - ۶۱ و ۴۷۶۴ سه تذکره ناتمام دیگر همین مولف نگاه داشته میشود که اساسا شعرای معاصر بخشیده شده درباره بعضی از شعرای بعد از سده شانزدهم ماوراءالنهر و هندوایران نیز اخبارات داده میشود .

تذکار الاشعار - مؤلف تذکره شریف جان مخدوم این قاضی عبدالشکور بخاریست این تذکره منظوم میباشد و سال ۱۹۳۱ تا ۱۳۵۰ در بحر متقارب مثنی مکتور تألیف یافته شرح حال ۴۴ نفر شعرای اواخر سده نوزدهم و اوایل سده بیست را دربر میگیرد از مقدمه مولف چنین معلوم میشود که این تذکره در شکل اختصار يك قسمت کوچک تذکره الشعراى منظومی بوده است که او آنرا در سال ۱۹۱۰ تا ۱۳۲۸ تألیف کرده بود . این تذکره در سال ۱۹۲۰ یعنی در وقت انقلاب بخارا از بین میرود . مولف در پایان عمر آنچه را که در خاطر داشت باین شکل تنظیم

مینماید . خود او راجع به این موضوع مینویسد . برای اینکه فرصت عمر بغایت کم مانده غایت اختصار را بکار بردم و اشعار شعرا را از تذکره ترک کردم تا بعون عنایت ایزد لاریبی تذکره منظومه خود را که نمونه‌ای از نسخه اصل است و مشتق است از خروار که در فتنه انقلاب نسخه اصل معدوم و ناپای گشت و رنج و محنت راقم ضایع و ناچیز شد بنا بر کثرت پریشانی و عدم فرصت تجدید آن ممکن نشد و در غره محرم سنه ۱۳۵۰ فارغ شدم .

از این تذکره دو نسخه موجود است . یک نسخه زیر رقم ۵۱۹ در کتبخانه ذکر شده در تاجیکستان محفوظ بوده نسخه دیگر که دستخط خود مولف است زیر رقم ۴۱۹۹ در کتبخانه انستیتوی خاورشناسی اوزبکستان نگاه داشته میشود . متن انتقادی تذکره منتظر چاپ میباشد .

عموماً در تذکره‌های اوایل سده بیست اسامی شعرا بعضاً تکرار یافته‌اند ولی در قسمت ذکر شرح حال و نمونه اشعار شعرا فرق کلی مشاهده کرده میشود و همچنین معلوم میگردد که تذکره نویسان این دوره فعالیت خود را نیز در تکمیل تالیفات دیگری روانه کرده بوده‌اند . در خاتمه دقت دانشمندان گرامی را میخواهم باین مسئله جلب نمایم که منابع ادبی ذکر شده ماوراءالنهر بنا بر سبب‌های ذکر شده تا با امروز از تحقیقاتهای ادبی دانشمندان ایران و دیگر ممالک علاقمند در کنار مانده است حال اینکه هر طرفه مورد تحقیقات وسیع قرار گرفتن این منابع در تاریخ ادبیات چهار صد سال آخر ایران و روابط ادبی بین ماوراءالنهر . افغانستان هند و پاکستان و ایران ممکن است خیلی لحظه‌های تاریک را روشن نماید .

۱ - تاریخ ادبیات فارسی تألیف هرمان اته . ترجمه دکتر رضازاده شفق ص ۱۵ تهران

سال ۱۳۳۷

۲ - تذکره نویسی فارسی در هند و پاکستان نگارش دکتر سید علی رضا نقوی ص ۷۱۳ -

تهران سال ۱۳۴۳

۳ - فرهنگ سخنوران تألیف دکتر خیام پور ص ۱۳۴۰ تهران

۴ - Verzeichniss der persischen Handschriften Von Wilhelm, - pertsch . Berlin, 1888 (Die Handschriften - Verzeichnisse d . Kgl . Bibliothek zu Berlin) , SS. 603 - 609 .

۵ - میکلوخ و ماکلای . فهرست دستخطهای فارسی و تاجیکی کتبخانه انستیتوی خاور شناسی آکادمی علوم شوروی (نشر روسی) لنینگراد ۱۹۶۴

۶ - فهرست دستخطهای شرقی آکادمی علوم اوزبکستان زیر نظر و باشتراک بیواسطه پروفیسور آ. آسیمونوف (نشر روسی) جلد یک ص ۱۲۰ تاشکند سال ۱۹۵۲

۷ - ا.ن. بالدیروف . تذکره حسن نشاری . همچون سرچشمه برای آموختن حیات مدنی خاور میانه سده XVI آثار شعبه خاورشناسی ارمیتاژ دولتی (نشر روسی) ص ۲۹۱ - ۳۰۰ جلد ۳ لنینگراد ۱۹۴۰

۸ - ک. عینی . تذکره حسن نشاری و نسخه‌های آن مجموعه مقالات شعبه فن‌های جمعیت آکادمی علوم تاجیکستان (نشر تاجیکی) ص ۳۷ - ۴۲ دوشنبه سال ۱۹۵۶

۹ - Abdulghani Miizoyev . Facts of the history of literary Contacts between Mawarannahr and India in the second half of the 16th and at the beginning of the 17th centuries. Papers Presented by the USSR delegation, XXV1 International congress of Orientalists . Moscow 1963 .

- ۱۰ - فهرست دستخط های شرقی آکادمی علوم او ازبکستان . نشر ذکر شده جلد یم ص ۱۳۰ ۱۳۱ .
- ۱۱ - مطربی تذکرة الشعرا نسخه ذکر شده ورق ۱۹۲ - ۱۹۲
- ۱۲ - Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office, Volume 11 , PP . 10-11, No 3023 by Hermann Ethe - Oxford , 1937
- ۱۳ - Persian Literature. C.A. Storey. Volume I, part II, pp. 301-303, London, 1953.
- ۱۴ - تذکره نویسی در هند و پاکستان نشر ذکر شده ص ۱۸۶-۱۸۷
- ۱۵ - فهرست مختصر دستخط های فارسی و تاجیکی انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم اتحاد جماهیر شوروی (نشر روسی) جلد ۱ ص ۵۳۱ مسکو ۱۹۶۴
- ۱۶ - فهرست دستخط های شرقی آکادمی علوم ازبکستان نشر ذکر شده جلد يك ص ۱۳۳-۱۳۴
- ۱۸ - م.ع. میرزایف تذکره ملیحاهم چون سرچشمه مهم ادبیات عصر تاجیک مجله ی صدای شرق شماره دوشنبه ۱۹۴۰
- ۱۸ - م.ع. میرزایف تذکره ملیحاهم چون ادبیات شناسی و سخن سنج عصر تاجیک . صدای شرق شماره ۲ شبیه ۱۹۴۸
- ۱۹ - م.ع. میرزایف . تذکره ملیحاهم و بعضی مسئله های تاریخ صدای شرق شماره يك. دوشنبه ۱۹۴۶
- ۲۰ - Abdulghani Mirzoyev New source of Iranian Literature of the Safavid period. Papers presented by the U.S.S.R. delegation, XXV international Congress of Orientalists. Moscow, 1960.
- ۲۱ - فضلی نمنگانی . مجموعه الشعرا . با سعی قاری رحیم بیردی ناشکند ۱۹۰۰
- ۲۲ - فهرست مختصر دستخط های فارسی و تاجیکی انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم شوروی نشر ذکر شده ص ۱۰
- ۲۳ - فهرست دستخط های شرقی آکادمی علوم او ازبکستان نشر ذکر شده ص ۱۳۸-۱۳۹
- ۲۴ - واضح . تحفة الاحباب فی تذکرة الاصحاب باحتمام سلیمی (مجموعه سلیمی) تاشکند ۱۳۳۲ هجری
- ۲۵ - ر. هادی زاده . سرچشمه ها برای آموختن ادبیات نیمه دوم عصر XIX تاجیک (نشر روسی) دوشنبه ۱۹۵۶
- ۲۶ - نعمت زاده . احوال و آثار و واضح دوشنبه ۱۹۵۷
- ۲۷ - فهرست دستخط های شرقی آکادمی علوم ازبکستان نشر ذکر شده جلد ۵ ص ۷۹
- ۲۸ - فهرست دستخط های شرقی آکادمی علوم ازبکستان نشر ذکر شده جلد ۲ ص ۳۶۴
- ۲۹ - همین فهرست جلد یکم ص ۱۴۱ جلد پنجم ص ۸۱
- ۳۰ - افضل مخدوم پیرمستی. افضل اله کارفی ذکر الشعرا و الاشعار تاشکند سال ۱۳۳۶ هجری .